

Jovan J. Martinović

NAJSTARIJI SAKRALNI OBJEKTI U KOTORU

Posljedice razaranja spomenika kulture u Kotoru za vrijeme velikog potresa 15. aprila 1979. godine bile su izuzetno teške, posebno stoga što su se odražavale na nekoliko nivoa, od kojih je svakako najpogubnija bila opšta klima u kojoj se moralo pristupiti njihovom obnavljanju, zaštiti, konzervaciji, restauraciji i revitalizaciji.

Iako je stari grad Kotor, već i prije velikog crnogorskog potresa, bio uveden, kao najveća urbana cjelina, u Registar spomenika kulture SR Crne Gore,¹ za čitav period do zemljotresa karakteristična je gotovo posvemašnja nebriga i nedostatak napora da se ovo značajno kulturno blago spasi od daljeg propadanja. Pa ipak je i u tom negativnom trendu postojala jedna dobra strana: nepostojanje sredstava za obnavljanje građevina istorijskog karaktera u velikoj mjeri je omogućilo sačuvanje izvornosti gradskog tkiva i spriječilo prodor novih, modernih, neadekvatnih materijala koji bi uvelike izmijenili originalno lice grada. S druge strane, već od početka šezdesetih godina — u skladu sa opštom politikom u stambenoj izgradnji — započelo je intenzivno građevinsko osvajanje slobodnih prostora van opsega zidina starog grada Kotora i njihovo pretvaranje u zone poslovno-stambenih blokova i individualnih zgrada, čija je arhitektura bila neprimjerena podneblju i naslijeđenim tradicionalnim oblicima narodnog graditeljstva vrlo visokog kvaliteta. Citava jedna generacija, jedan reproduktivno i ekonomski najsposobniji sloj populacije starog grada izašao je iz opsega bedema Kotora i formirao nove oblike života izvan ovog prirodnog centra, a za njima su izašle i brojne karakteristične gradske funkcije: školstvo,

¹ Urbana cjelina Kotor a stavljena je pod zaštitu zakona rješenjem Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture sa Cetinja br. 116 od 23. novembra 1949. godine. Rješenje je obnovljeno pod br. 0---520/1—61 dana 23. oktobra 1961. godine kada je grad Kotor uveden u Registar spomenika kulture SR Crne Gore pod red. brojem 184 (Knjiga I, str. 367—368).

sudstvo, pošta, najveći dio zdravstva, jedan dio trgovine i slično. U ovakvoj konstelaciji stari grad Kotor je ostao prepušten zubu vremena kao neka vrsta azila za one koji su bili emotivno ili imovinski vezani za ovo urbano tkivo, ostavljeno neumitnom starenju i propadanju. Stoga je zemljotres došao samo kao završni čin jedne dramatične agonije. Kao katarza iz koje se neminovno morala roditi jedino ideja o potpunoj obnovi čitavog starog grada i svih njegovih funkcija.

Zemljotres je svojom razornom snagom i razmjerama katastrofe zatekao potpuno nespremne sve društvene strukture, koliko u organizacionom i materijalnom smislu, toliko i u pogledu neizgrađenosti stavova i opredjeljenja u odnosu na obnovu spomenika kulture. Naime, odmah u početku bio je opšteprihvaćen generalni stav da je u procesu obnove primarno obnoviti vitalne funkcije društva: stambeni fond, privredne kapacitete, objekte infrastrukture, školstvo, zdravstvo i slično, pa tek u drugoj fazi prići revitalizaciji spomenika kulture. Ovo je i ozvaničeno kroz dokumenta koja su usmjeravala strategiju svih budućih poteza i određivala njihovu dinamiku,² pa je slijedeći desetogodišnji period podijeljen tako da je u prvom petogodištu trebalo realizovati obnovu privrede, stambenog fonda, infrastrukturnih objekata, a u drugom težište prebaciti na obnovu spomenika. Ovo je posebno trebalo da važi za Kotor i njegovo prirodno i kulturno-istorijsko područje s obzirom na njegov status *dobra svjetske baštine*. Međutim, upravo na tom prostoru došlo je do borbe dviju koncepcija: 1) pragmatske koja je tražila samo doslovnu prostu reprodukciju, odnosno puku statičku sanaciju i vraćanje spomenika u prvobitno stanje, i 2) racionalno-konzervatorske koja je zahtijevala uporedna sistematska istraživanja svakog spomenika, odnosno arheološka i arhitektonska ispitivanja u cilju što potpunijeg vrednovanja svih faza i promjena kroz koje su pojedini spomenici prolazili u svom dugom životu. Poslije iscrpljujućih dokazivanja da bi ubuduće naši spomenici bili zarobljeni naslagama novih maltera i prožeti betonom i armaturnim gvožđem, što bi zauvijek onemogućilo bilo kakva nova saznanja, prećutno je usvojeno pravilo da se na svakom iole značajnijem objektu koji ima utvrđena ili potencijalna spomenička svojstva, prethodno izvrše manje ili više sistematska ili makar sondažna ispitivanja u cilju utvrđivanja i vrednovanja tih svojstava. Pri tome je najviše vođeno računa o objektima koji pripadaju višim kategorijama spomeničke vrijednosti ili onima koji su na osnovu prethodnih arhivsko-istorijskih saznanja obećavali rezultate od velike važnosti za rješavanje brojnih nejasnih ili nepoznatih mjesta u istoriji Kotora, grada koji je kao jedino kulturno dobro u SR Crnoj Gori uvršten u Listu *svjetske*

² Osnovni dokumenti su bili: »Program upotrebe sredstava Fonda za obnovu i izgradnju 1979—1989. godine«, iz oktobra 1980, i »Koncepcija obnove i izgradnje kulturno-istorijskih spomenika sa posebnim osvrtom na stara gradska naselja« iz januara 1981. godine.

prirodne i kulturne baštine, a uslijed razaranja u zemljotresu 1979. i u Listu svjetske kulturne baštine u opasnosti UNESCO-a, kao jedno od svega nekoliko dobara takvog statusa u svijetu.

Sistematska arheološka i arhitektonska istraživanja, vršena u Kotoru u okviru djelatnosti Opštinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Kotora, otkrila su veoma značajne podatke o većem broju crkvenih objekata, palata ili ostalih profanih građevina u ovom gradu, koji moraju biti posebno obrađeni i vrednovani, a za temu ovog rada odabrani su rezultati istraživanja dviju kotorskih crkava, koje po značaju zauzimaju dva prva mjesta na rang listi sačuvanih građevina razvijenog srednjeg vijeka.

To su: crkva svete Marije »od rijeke« ili sv. Marija Kolečata, poznata u Kotoru i pod imenom crkve blažene Ozane,³ te najznačajniji kotorski spomenik — katedrala sv. Tripuna.

Crkva sv. Marije od rijeke je u sadašnjem obliku oveća romanička građevina, zidana izvana naizmjeničnim redovima domaćeg sivkastog i crvenkastog kamena, i pored manjih intervencija sačuvana u svom izvornom obliku. Ta jednobrodna crkva sa polukružnom apsidom podijeljena je iznutra na tri traveja, od kojih se nad centralnim prostorom uzdiže na pandantivima iznutra okrugla a izvana osmougaona kupola.

Tokom 1982, u sklopu istražnih arhitektonskih radova u pripremi sanacije i revitalizacije ovog objekta oštećenog u zemljotresu 15. aprila 1979, vršena su djelimična sondažna ispitivanja u apsidi i uz vanjske zidove crkve, tokom kojih su otkriveni ostaci ranijih faza života ovog objekta, podignutog prema sačuvanoj ispravi 1221, godine,⁴ pa je bilo moguće uspostaviti genezu čitavog građevinskog sklopa.⁵

Nakon dužeg prekida radovi su nastavljani u zimu 1985/86. godine, a istraživanja su vršena na čitavom neistraženom prostoru unutrašnjosti crkve, uključujući i crkvenu sakristiju, prizidanu naknadno uz sjeveroistočni ugao objekta kao nastavak takođe naknadno prizidanog sjevernog broda, neposredno do zvonika dozidanog u XVIII vijeku.⁶

Slično kao i u ostalim istraženim kotorskim crkvama, da bi se došlo do slobodnog tla za iskopavanja bilo je potrebno ukloniti naknadni pod od teraco-betona. Ispod ovog poda i sloja šljunka nalazio se veći broj kasnije podignutih grobnih raka, pretežno iz perioda XVI—XVIII vijeka, čijom gradnjom je bio potpuno uništen kulturni sloj u unutrašnjosti crkve do dubine od preko 1,60 m, tako

³ Luković don Niko, Blažena Ozana Kotorska, Kotor, 1960.

⁴ Smitčiklas Tade, Codex diplomaticus regni Chroaciae, Dalmatiae et Slavoniae, vol. III, Zagreb, 1905, str. 207, dok. 181.

⁵ Medić-Čanak dr Milka, Arhitektura Nemanjinog doba, II, Beograd, 1988, str. 203.

⁶ Rukovodilac arheoloških istraživanja je bio autor ovog rada, koji je i autor crteža, a terenske snimke je izradio tadašnji arhitekt-pripravnik Opštinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Kotora, Ilija Lalošević.

da su prava arheološka istraživanja mogla započeti tek od te nivele naniže. No, kako je urbano jezgro starog grada Kotora, zbijeno na uskom trouglastom platou ispod strme stijene brijega Sveti Ivan i tokova kratke kraške rječice Škurde i podmorskog izvora Gurdić, podložno stalnom plavljenju uslijed djelovanja velikog broja podzemnih izvora i vodenih tokova, to su se istraživanja mogla vršiti najviše do dubine od cca 2 m, uz rizik da sonde u toku istraživanja povremeno ispune stalno prisutne podzemne vode.

Budući da istraživanja u gabaritu crkve i prizidanog sjevernog broda nisu dala dalje podatke o postojanju karakterističnih oblika ranijih faza života ove crkve, težište radova je preneseno na arheološko iskopavanje prostorije sakristije, pošto je već na početku radova nalaz zabata oltarne pregrade sa ornamentima preromaničke plastike ukazivao na postojanje daljih nalaza.

Neposredno nakon uklanjanja kamenih ploča poda sakristije iz XIX vijeka, otkrivene su dvije kamene zidane grobnice iz XVIII vijeka, podignute radi pokapanja sveštenika crkve, prilikom čije izgradnje je u potpunosti bio prekopan teren u ovoj maloj prostoriji do dubine od oko 1,60 m, tako da se nikakva relativna hronološka stratigrafija nije mogla uspostaviti. Tek kada su se zidovi i dna grobnica od pravilnog pritesanog lokalnog kamena i ploča uklonili, došlo se do sloja koji se pokazao nedirnut ranijim prekopavanjem. Ubrzo se ukazala neka vrsta poda od grubo složenih kamenih blokova, a na istoj niveleti s njima ležala su četiri pravilna kamena bloka, očigledno spolja od mekanog kamena stranog porijekla, formirajući krstoliki tlocrt oko nekog recipijenta. Kada je unutrašnjost recipijenta očišćena od šuta i blata, pojavilo se njegovo dno koje je činila jedna kvadratna kamena ploča sa plitkim kružnim udubljenjem i rupom u sredini te dijagonalno izdubeni kanalići za oticanje vode, nesumnjivo klasična rimska stela za libacije. Ovaj element je identifikovan kao donji dio, odnosno samo dno bazena uređaja za krštavanje odraslih polijevanjem, budući da se radi o recipijentu oblika kocke čije stranice čine četiri gotovo jednaka kamena bloka raspoređena u obliku krsta, a dno kamena ploča sa rupom u sredini za oticanje vode. Kako su devastacije tokom XVII—XVIII vijeka potpuno uništile gornji dio ovog krstioničkog bazena, nemoguće je bilo ustanoviti koliko je stepenika imala sama krstionica, niti to da li je njena »kruna« imala kvadratni ili oktogonalni oblik, na što bi eventualno ukazivao jedan dijagonalno položeni blok u podu na sjeveroistočnom uglu bazena, kao ni to da li je ovaj bazen imao relativno uobičajeni baldahin tipa ciborija.

Daljim istraživanjima prostora sakristije otkriveno je da je u njenom južnom temeljnom zidu, tačno u poprečnoj osi otkrivenog bazena krstionice, ostao sačuvan dio krstolikog stupca, zidanog od pravilnih pritesanih blokova kamena manjih dimenzija, koji je kao jedini sačuvani od šest pari takvih stubaca nosio drveni krov srednjeg broda starohrišćanske trobrodne bazilike, koja je u prethodnim istraživanjima naslućena, a ovim nalazom definitivno potvrđena kao

I faza u životu drevnog kulturnog objekta crkve sv. Marije od rijeke. Pandan takvog stupca u sjevernom zidu sakristije nije pronađen pošto ga je uništila gradnja samog tog zida, ali je zato otkriveno da se djelovi temelja na istočnom dijelu istraživanog prostora — nakon uobičajenog prelamanja u tzv. »rame« — počinju zakrivljavati u oblik apsida polukružne forme, čiji je najveći dio okruglina uništen gradnjom temelja crkvenog zvonika u XVIII vijeku, ali je izvjesno da je to bila apsida sjevernog broda starohrišćanske bazilike. Kako je s druge strane zapadni zid sakristije svojim temeljom uništio tragove zidova krstionice, odnosno bazilike, nemoguće je zaključiti kako je ovaj prostor komunicirao sa sjevernim brodom, kao ni to da li je bio odvojen zidanom pregradom od glavnog broda bazilike.

Iz svega što je izneseno vidljivo je da se radi o ranohrišćanskoj krstionici s krstolikim bazenom, koja je bila smještena u istočnom, apsidalnom dijelu sjevernog broda ranohrišćanske bazilike ispod romaničke crkve sv. Marije od rijeke, i koja bi zapravo bila I faza u genezi ovog kulturnog objekta.

U definitivnoj revitalizaciji crkve sv. Marije od rijeke, koja je svečano predana bogoslužju aprila 1986, odlučeno je da se nalaz krstioničkog bazena sačuva *in situ* kao ostatak najstarijeg kulturnog objekta ranosrednjevjekovnog Kotora. U tom cilju je pod sakristije izveden na armirano-betonskoj ploči koja pokriva 2/3 prostora sakristije, tako da se nalaz sagledava odozgo na dubini od cca 1,60 m. Izvedena je djelimična drenaža temeljnog tla oko krstioničkog bazena, mada se time nije moglo izbjeći povremeno plavljenje tog donjeg prostora, pogotovo zimi kada je nivo podzemnih voda u Kotoru veoma visok. Izvršena je i rekonstrukcija ostatka krstolikog stupca te »ramena« i dijela zakrivljenja apsida i iznad nivoa poda sakristije, tako da je sada nalaz mnogo očigledniji.

Otkriće krstioničkog bazena i prostora krstionice ispod sadašnje crkve sv. Marije od rijeke, otvorilo je nove probleme u arheologiji i istoriji ranosrednjevjekovnog Kotora, a prije svega: hronološko i tipološko opredjeljenje novootkrivenog objekta, zatim odnos krstionice prema bazilici i konačan položaj ovog kompleksa u odnosu na ostale kultne objekte u Kotoru.

Našoj krstionici sa krstolikim bazenom možemo na području Crne Gore naći najbližu analogiju jedino na lokalitetu Doljani kod Titograda, gdje je u sjevernoj prostoriji trodjelnog narteksa ispred ranohrišćanske trolisne crkve otkrivena krstoobrazna piscina za krštavanje odraslih, koja se datira u jutinjanski period sa gornjom granicom do početka VII vijeka.⁷

Slijedeći geografski blizak primjer ovakve krstionice, otkriven je u kompleksu kasnoantičke utvrđene vile u Mogorjelu kod Čapljine. Krsitonica je bila smještena u srednjem dijelu sjevernog

⁷ Korać dr Vojislav, Doljani kod Titograda, Starinar NS, IX—X, Beograd, 1959, str. 383.

broda jedne od dviju bazilika; u sredini te prostorije bez apside nalazio se krstoliki bazen, čiji je pod bio na oko 1 m ispod nivelete poda krstionice, u koji se ulazilo preko stepenika visokih 45 cm. Smatra se da je prvobitna krstionica iz V vijeka mogla biti u VI vijeku djelimično zatrpana i nadvišena koronom.⁸

Ovakvu dataciju i interpretaciju za dva navedena primjera analogija našem nalazu prihvataju i autori koji su sintetski obradili problem ranohrišćanskih krstionica na prostorima Mediterana⁹ ili naše zemlje,¹⁰ te posebno na našoj jadranskoj obali, odnosno na području rimske provincije Dalmacije.¹¹

Na osnovu toga smatramo da uređaj za krštavanje odraslih polijevanjem u obliku krstoobraznog bazena, koji je našim istraživanjima otkriven u manjem prostoru sa apsidom na istočnom kraju sjevernog broda ranohrišćanske bazilike ispod romaničke crkve sv. Marije od rijeke u Kotoru, treba datirati u VI vijek naše ere, pošto takvu dataciju podupiru navedene najbliže analogije, S druge strane, ovakvo datiranje je opravdano velikim valom hristijanizacije koji je početkom VI vijeka zahvatio naše krajeve, poklapajući se istovremeno sa naglašenim zamahom obnove života u primorskim gradovima poslije varvarskih provala Gota tokom V vijeka, te nakon zemljotresa katastrofalnih razmjera koji je 518. godine zahvatio široka prostranstva Balkanskog poluostrva, prekidajući ponegdje svaki dalji oblik života, kao na primjer u Duklji. Kako se oba ova fenomena uglavnom poklapaju sa periodom vladanja Justinijana (527—565. godine), predlažemo da se kotorska krstionica, a samim tim i ranohrišćanska bazilika, vremenski opredijele upravo u njegovo doba, odnosno, u drugu četvrtinu VI vijeka.

Važno je napomenuti da se baš u VI vijeku po prvi put pominje u vezi s Kotorom funkcija episkopa kao nosioca crkvene (i ne samo crkvene) vlasti. Neki kotorski izvori navode samo postojanje funkcije episkopa u VI vijeku,¹² neki autori navode i ime tog prvog episkopa kao »Paulus« ali bez navođenja izvora,¹³ dok drugi autori raspravljaju o tome da li je izvjesni »Victor episcopus ecclesiae Martaritanae«, koji se pominje kao učesnik prvog salonitanskog crkvenog sabora 530. godine, u stvari bio taj najstariji zabilježeni

⁸ Basler Đuro, *Bazilike na Mogorjelu*, Naše starine, V, Sarajevo, 1958, str. 45.

⁹ Khatchatrian Armen, *Les baptistères paléochrétiens*, Paris, 1962. (Dolecia: No 149, str. 18 i 83; Mogorjelo: No 164 i 196, str. 20, 25 i 109).

¹⁰ Nikolajević Ivanka, *Ranohrišćanske krstionice u Jugoslaviji*, Zbornik radova Vizantološkog instituta, IX, Beograd, 196. (Doljani: str. 233; Mogorjelo: str. 249).

¹¹ Chevalier Pascal, *Les baptistères paléochrétiens de la province romaine de Dalmatie*, Diadora, 10, Zadar, 1988, str. 111, sa opsežnom literaturom i ilustrativnim materijalom.

¹² *Schematismus Dioecesis Catharensis*, Kotor, 1911, str. 10.

¹³ Milošević Miloš, *Istorijski tokovi na području Zaliva*, Monografija »Kotor«, Zagreb, 1970, str. 21.

kotorski episkop.¹⁴ No, bez obzira na to da li se kotorski episkop iz VI vijeka zvao Paulus ili Victor, stoji činjenica da je on tokom VI vijeka u Kotoru, notiran, a da je u to isto vrijeme postojala i krstionica sa krstolikim bazenom za krštavanje odraslih polijevanjem, u kojoj je taj episkop imao pravo i mogućnost pokrštavanja pagana. Kako je krstionica bila isključivo vezana za sjedište episkopa u urbanom centru, dakle za biskupsku katedru,¹⁵ to se s punim pravom može tvrditi da je ranohrišćanska bazilika, otkrivena ispod sadašnje romaničke crkve sv. Marije od rijeke, bila najstarija katedralna crkva Kotora, sagrađena i osvećena najvjerovatnije na prelazu iz prve u drugu četvrtinu VI vijeka.

Crkva sv. Marije od rijeke je oduvijek imala veoma visoki rang u hijerarhiji kotorskih crkvenih građevina, kojih je u gradu i njegovoj najbližoj okolini zabilježeno u izvorima ili pak sačuvano najmanje pedesetak. Ova crkva je do danas sačuvala status konkatedralne crkve; kotorski biskup je istovremeno kasnije nosio i titulu opata crkve sv. Marije; jedna nadgrobna ploča sa plitko izgraviranim likom biskupa u ornatu, koja se čuvala u kotorskom Lapidariju a potiče iz ranijeg poda crkve sv. Marije, indicira na to da su se u ranije vrijeme u ovoj crkvi pokapali kotorski biskupi; kolegij prebendara po kome je ova crkva dobila epitet »Koleđata« (Collegiata) kasnije je postao kolegij kanonika, zajednički za ovu crkvu i za katedralu sv. Tripuna. Dalje, posebni pohvalni govor, tzv. »Lode« (od lat: laudes), koga mali admiral Bokeljske mornarice izgovara na godišnjoj proslavi gradskog patrona sv. Tripuna sa terase Katedrale, nekada se ponavljao i ispred crkve sv. Marije, te i ova tradicija svjedoči o značaju i položaju crkve sv. Marije i poštovanju njenog nekadašnjeg statusa. Konačno, znameniti kotorski biskup Mark-Antonije Gregorina, koji je igrao značajnu ulogu u doba francuske okupacije Kotora početkom XIX vijeka ugovarajući sastanke Napoleonovog maršala Marmonta i crnogorskog vladike Petra I Petrovića, u jednoj svojoj »Visitatio ad limina« od 27. avgusta 1804. godine piše o crkvi sv. Marije od rijeke slijedeće: »In urbe praeter Ecc(lesi)am Cathedralem existit Eccl(es)ia qua videtur antiquior, et certo habet pro se vetustiora monumenta. Videtur quoque olim fuisse Paroecia civitatis«, a pritom se mora znati da je danas parohijska cr-

¹⁴ Šišić Ferdo, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb, 1925, str. 152 i 171; ovu mogućnost negira Kovačević Jovan, Istorija Crne Gore I, Titograd, 1967, str. 257.

¹⁵ Jedini slučaj postojanja dvije krstionice kod nas imamo u Saloni. Vidi: Dyggve Einar, History of Salonitan Christianity, Oslo, 1951, str. 49—56; Chevalier Pascal, o.c., str. 115. Testini Pasquale, Archeologia cristiana, Bari, 1980, str. 623, kaže: »Di regola, salvo che non si tratti di una grande comunità, un solo battistero fù sufficiente; quando ve ne sono due — caso di Ravenna e di Salona — o più, è necessario accertare che non appartengano a due comunità diverse, nel caso specifico la cattolica e l'ariana«.

kva Katora katedrala sv. Tripuna.¹⁶ Sve bi ovo potvrđivalo našu sugestiju da je crkva sv. Marije od rijeke u svojoj I fazi bila najstarija katedralna crkva Katora, a to će se još više potvrditi tokom ispitivanja odnosa ove ranohrišćanske bazilike sa drugim kulturnim građevinama u Kotoru, otkrivenim u najnovije vrijeme, a prije svega sa nalazima u katedrali sv. Tripuna.

Sadašnja kotorska katedralna crkva sagrađena je i osvećena 19. juna 1166. godine kao trobrodna romanička bazilika, izvorno sa kupolom nad centralnim travejem i dva vitka zvonika na pročelju, ali je u današnjem obliku pretrpila znatne izmjene svoga originalnog koncepta budući da je tokom vjekova bila meta udara zemljotresne stihije. I veliki potres od 15. aprila 1979. godine nanio je Katedrali znatne štete koje su tražile hitnu popravku. Već tokom prvih razgovora o popravci Katedrale zaključeno je da je ovo jedinstvena prilika da se konačno odgovori na niz nejasnih pitanja oko odnosa postojeće romaničke građevine i pretpostavljene prvobitne crkve sv. Tripuna, koja je po tradiciji bila sagrađena početkom IX vijeka, a njeno postojanje potvrdio je sredinom X vijeka Konstantin Porfirogenet.¹⁷ Međutim, iako je Katedrala uvijek isticana kao apsolutni prioritet, ne samo u opštini Kotor i onom njenom dijelu koji je neposredno nakon zemljotresa upisan u Listu svjetske prirodne i kulturne baštine i u Listu svjetske kulturne baštine u opasnosti UNESCO, popravka Katedrale je počela sredinom 1987.¹⁸ Opsežna sistematska arheološka istraživanja podzemlja Katedrale i njene najbliže okoline bila su proturena kao istraživanja u cilju sagledavanja stanja temelja građevine radi kvalitetnije statičke sanacije temelja, a u isto vrijeme i radi izvođenja radova na drenaži i evakuaciji podzemnih voda, koje su te temelje ugrožavale.

Istražni radovi su bili podijeljeni u dvije prostorno i vremenski razdvojene faze: u prvoj (juli — oktobar 1987.) istraživanja su se vršila u prostoru sakristije, prizidane uz sjeverni zid Katedrale, te u ulici između Katedrale i obližnjeg objekta Biskupije i između sakristije i sjeverne apside Katedrale, dok su u drugoj fazi (mart — juni 1988) radovi izvođeni u čitavoj unutrašnjosti Katedrale, u ulici koja teče iza apside pravcem sjever — jug, te na trgu ispred

¹⁶ Najveći dio ovih podataka mi je ljubazno ustupio don Anton Belan, rektor katedrale sv. Tripuna i arhivist Biskupskog arhiva u Kotoru, na čemu mu najtoplije zahvaljujem.

¹⁷ Constantini Porphyrogeneti de administrando imperio (ed. Franjo Rački), Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, vol. VII, Zagreb, 1877, str. 400 i d.

¹⁸ Godine 1966, povodom proslave 800. godišnjice katedrale sv. Tripuna u Kotoru izašla je mala spomen-knjiga sa nizom vrijednih priloga o brojnim vidovima života Katedrale. Jedan od najskromnijih u ovoj inače rijetkoj publikaciji bio je rad ovog autora pod naslovom »Prvobitna crkva svetog Tripuna iz IX vijeka«, čiju reviziju sada namjerava da uradi.

zapadne fasade Katedrale.¹⁹ Istražni radovi u drugoj fazi, izvođeni na čitavom prostoru koga pokriva romanički korpus Katedrale, iznijeli su na svjetlo dana jedan broj zidova raznih epoha, međusobno veoma malo srodnih, postavljenih u raznim pravcima, djelimično uništenih gradnjom kasnijih uobičajenih grobnica, koji se ne mogu suvislo povezati u tlocrt bilo kakve građevine — pogotovo ne crkve, a još manje ocrtavaju tlocrt neke crkve okruglog oblika kakav bi se mogao očekivati na osnovu pomenutog Porfirogenetovog opisa i već uvriježenog naziva »rotunda«. Radilo se tu o objektima raznih funkcija, stambenog ili čak ekonomskog karaktera, koji su prethodili gradnji romaničke Katedrale, odnosno morali biti uklonjeni radi njene izgradnje. Naime, nemoguće je zamisliti da je u zgusnutom urbanom tkivu ranosrednjevjekovnog Kotora, unutar prostora koga danas zatvaraju bedemi, gdje je inače dragocjen svaki pedalj slobodnog terena za gradnju, postojala jedna čista površina tolikih razmjera da bi se na njoj mogla nesmetano graditi ogromna građevina Katedrale, pa su u tu svrhu morali biti žrtvovani brojni objekti različitog karaktera, među kojima i jedan bunar, ali nijedna starija crkvena građevina koja bi se mogla identifikovati sa prvobitnom crkvom sv. Tripuna.

Međutim, istraživanja vođena u I fazi dala su neuporedivo značajnije rezultate, koji će ovdje biti posebno prikazani i interpretirani. Iskopavanja su započela skidanjem kamenih ploča poda sakristije iz XIX vijeka, pod kojim su pronađene dvije zidane grobnice koje su — analogno ostalim istraženim kotorskim crkvama — služile za pokop sveštenika. I ovdje je tlo u kome su bile iskopane grobne jame bilo potpuno oštećeno poznijim prekopavanjima, pa su se pravi rezultati mogli očekivati tek kad se uklonio taj devastirani sloj miješanje zemlje, građevinskog šuta i amorfnog lomljenog kamena, dubok 1,50—1,70 m, u kome su pronalazene ljudske kosti zgomilane bez ikakvog reda — što pokazuje da su se ukapanja u sakristiji Katedrale vršila bez ikakvog reda, zatim primjerci kotorskih novaca zvanih »folari« iz XIII vijeka ili novaca kovanih u Kotoru tokom mletačke vladavine nad ovim gradom, te samo jedan ulomak zabatne grede ukrašene preromaničkim ornamentom kuka i početkom posvetnog natpisa.²⁰ Nakon uklanjanja zidanih grobnica i slojeva šuta i zemlje, u dubljim otkopnim slojevima pojavili su se zidovi od većih kamenih blokova spojenih krečnim malterom, od

¹⁹ Radovima je u cjelini rukovodio autor, a učešća su uzeli: dr Srđan Đurić, arheolog iz Beograda, mr Ilija Pušić, arheolog iz Herceg-Novog, te saradnici Opštinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Kotora: arheolog-konzervator Vilma Kovačević, arhitekt-konzervator Ilija Lalošević i arh. tehničar Nada Vujošević (I faza), kao i: Milica Todorović, arheolog iz Beograda, te saradnici Opštinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Kotora: arhitekt-konzervator Zorica Čubrović i arhitekt-pripravnik Ljupka Roganović, kao saradnici za terensku dokumentaciju. Sve crteže izradio je autor.

²⁰ Velika zbirka od oko 1.000 komada pretežno bakrenog novca još nije prošla konzervatorski tretman, nakon čega će biti posebno obrađena.

kojih je jedan tekao u krivoj liniji i formirao polukružnu unutrašnju stranu neke apside, koja je izvana imala pravougaonu formu, presvučenu tankim slojem maltera. Južno je od ove apside otkopan najveći dio manje apsidalne krivine, takođe utopljene u pravougaonu spoljnu formu, koja je bez tzv. »ramena« prelazila direktno u južni zid građevine. Iz spoja centralne i južne apside produžavao se prema zapadu unutrašnji produžni zid, koji je odvajao srednju od južne lađe, a na njega je poprečno nalijegao jedan zid pravca sjever — jug, koji je odvajao istočni od centralnog traveja. Ovi zidovi su bili sačuvani u najviše dva reda temeljnog zida, jedino su na glavnoj apsidi djelimično bili sačuvani treći ili čak četvrti red kamena. Prostor između zidova bio je popunjen krupnijim lomljenim kamenom kao podlogom za pod, u kojoj su formirani drenažni kanali za oticanje podzemnih voda pravca istok — zapad, mjestimično pokriveni tankim pločama, sa otvorima u poprečnom zidu. Zidovi su se mogli pratiti samo u većoj prostoriji sakristije, a dalje prema zapadu, u jednoj manjoj pomoćnoj prostoriji, na njih je sjela konstrukcija jedne poznije romaničke grobnice, smještene u arkadama čiji su lukovi vidljivi na unutrašnjem zidu tog prostora i izvana, u ulici između Katedrale i Biskupije, tako da je čitava jugozapadna četvrtina novootkrivene građevine morala ostati neistražena.

Budući da je položaj veće centralne i manje južne apside ukazivao na postojanje analogne sjeverne apside, iskopavanja su nastavljena u ulici između Katedrale i Biskupije. Nakon skidanja uličnog pločnika pojavili su se zidovi niza grobnica, prislonjenih izvana uz sjeverni zid sakristije. Ove grobnice su pripadale romaničkom i gotičkom periodu i sadržavale veliki broj ispreturnih kostiju, sa oskudnim grobnim priložima, pretežno kotorskih novaca mletačkog perioda XV—XVII vijeka. Oko grobnice je, kao i u sakristiji, pronađena velika količina ispreturnih kostura i grupa kostiju, sahranjivanih u golu zemlju oko Katedrale bez ikakvog reda i poremećenih naknadnim prekopavanjima.

Kada je uklonjen niz grobnica i slojevi zemlje pomiješane sa građevinskim šutom i lomljenim kamenom, ustanovljeno je da je sjeverni zid sakristije potpuno uništio završni sjeverni dio centralne apside i njen spoj sa manjom apsidom, a da su kasnije prizidane grobnice sružile dio unutrašnjeg polukruga sjeverne apside; sačuvan je njen spoljašnji pravougaoni oblik, koji takođe bez »ramena« prelaazi u sjeverni spoljašnji zid građevine, koji se prema zapadu podvlači pod ogradni zid dvorišta i sam objekt Biskupije. Otkriven je srednji podužni zid koji dijeli srednju od sjeverne lađe, kao i nastavak poprečnog zida, uočenog već u sakristiji, koji je dijelio istočni od srednjeg traveja; pored toga, otkrivena su još dva poprečna zida, od kojih je jedan dijelio istočni travej od apsidalnog prostora, a drugi razdvajao centralni od zapadnog traveja. Otkriven je i zid glavne zapadne fasade i time zatvoren osnovni gabarit ove crkvene građevine. I u podlozi za pod od krupnijeg lomljenog kamena sje-

verne lađe postojali su drenažni kanali, kao i otvor za oticanje na zapadnom zidu građevine. Ispred glavne fasade pronađen je prevrnuti antički nadgrobni cipus sa natpisom,²¹ te nekoliko većih ulomaka sarkofaga bez natpisa ili ukrasa.

Iz svega izloženog slijedi da je tokom I faze istraživanja podzemlja kotorske romaničke Katedrale iz 1166. godine, u prostoru između ovog zdanja i obližnjeg objekta Biskupije — djelimično pokrivena ili uništena kasnijom romaničko-gotičkom prigradnjom sakristije i nizom naknadnih grobnica — otkrivena jedna starija crkvena građevina, relativno skromnih dimenzija ali od velikog naučnog interesa, koja po karakteristikama nalaza, po dubini na kojoj je nađena i drugim okolnostima predstavlja izuzetno značajan nalaz, vezan uz najstariju istoriju grada Kotora, i osnovano navodi na pomisao da se radi o najstarijoj zabilježenoj crkvi u tom gradu, odnosno, o prvobitnoj crkvi sv. Tripuna, o kojoj donosi vijest Konstantin Porfirogenet.²²

Da bi se ovo i dokazalo potrebno je izvršiti kritičku analizu arheoloških podataka i literarnih izvora²³ koji se odnose na ovaj jedinstveni spomenik ranosrednjevjekovnog života Kotora.

Vršeći arhitektonsku analizu otkrivenih temelja prvobitne crkve sv. Tripuna, možemo doći do slijedećih podataka:

— Osnovni oblik ove građevine je kvadrat približnih dimenzija 10,50 x 10,50 m, u koga je upisan tzv. »grčki krst« jednakih krakova;

— Uz ovaj osnovni korpus dodat je apsidalni dio sa tri izvana pravougaone a iznutra polukružne apside, čija je širina jednaka širini osnovnog korpusa, dakle: 10,50 m, a dužina iznosi maksimalno 3 m;

— Moguće je uspostaviti modularnu mrežu građevine na osnovu debljine zida, koja iznosi 2 stope po 31 cm, pa je tako modul oko 62 cm;

— Širina srednje lađe i centralnog traveja je jednaka i iznosi po 3,40 m (5,5 modula), dok širini sjeverne ni južne lađe odgovara širina zapadnog i istočnog traveja od po 2,15 m (3,5 modula);

— Nad presjecištem srednje lađe i centralnog traveja mogla je, kao kod većine takvih izrazito centralnih građevina, stajati kupola koju su podržavali stubovi ili zidani pilastri;

— Srednja lađa i centralni travej mogli su biti presvođeni bačvastim svodovima, a preostala četiri polja eventualno krstastim

²¹ Sličan cipus u obliku masivnog kamenog paralelopipeda kao i donji dio drugog takvog spomenika pronađeni su, upotrebljeni kao spolija u kasnijim srednjevjekovnim zidovima, prilikom sanacije Doma kulture, nekadašnje mletačke Vojne bolnice iz XVIII vijeka, i biće posebno obrađeni.

²² DAI, cap. 29.

²³ Autor priprema katalošku obradu svih latinskih antičkih i ranosrednjevjekovnih natpisa Boke Kotorske, kojom prilikom će se posebno pozabaviti analizom epigrafičkog materijala preromanike.

svodovima radi ravnomjernijeg rasterećivanja zidova od pritiska kupole;

— Na osnovu ustanovljenog modula bilo bi moguće izvršiti pokušaj idealne rekonstrukcije ove crkve, uzimajući uvijek u obzir kao osnovnu jedinicu kvadrat čije stranice mjere 5,5 odnosno 3,5 modula; pritom bi centar krivine bačvastog svoda nad srednjom lađom i centralnim travejem mogao da bude na sredini stranice drugog vertikalnog kvadrata veličine 5,5 modula, dok bi se sa bočne lađe u istočni i zapadni travej to moglo uraditi nad dva kvadrata veličine 3,5 modula;

— Vrlo je teško pretpostaviti oblik kupole i način na koji se prešlo iz kvadratne u kružnu osnovu — da li pomoću trompa ili pandataiva, ali je logično zamisliti da je kupola bila izvana četvrtasta, sa četvoroslivnim krovom, a da su srednja lađa i centralni travej bili pokriveni dvoslivnim krovovima, dok su bočne lađe mogle imati niže, jednovodne krovove;

— Iz gore navedenog slijedi da je unutrašnjost građevine bila saglediva gotovo sa svakog mjesta, te da se i pored relativno skromnih dimenzija mogla činiti dosta prostranom;

— Isto tako, zbog pretpostavljenih svodova, okrugle kupole i polukružnih apsida pokrivenih polukalotama, ova građevina je mogla — makar iznutra — davati utisak okrugle, zaobljene građevine, odnosno, svakako građevine centralne osnove.

Ne treba ići daleko od Kotora da bi se pronašla najbliža analogija ovom našem nalazu. Na Prčanju, naselju na zapadnoj obali Kotorskog zaliva u podnožju brda Vrmac, na lokalitetu Marasovići, otkriveni su ostaci ranosrednjovjekovne crkve sv. Tome, koji u osnovi predstavljaju klasičan tlocrt grčkog krsta upisanog u kvadrat, sa tri iznutra polukružne a izvana pravougaone apsida na južnom, sjevernom i istočnom kraju krakova krsta i sa četiri stuba nosača kupole na presjecištu srednjeg broda i centralnog traveja.²⁴

Jedina i to približna analogija u našoj zemlji za prčanjску crkvu bila bi, po mišljenju autora prof. Koraća, kripta crkve sv. Petra Starog u Dubrovniku, dok bi joj u ranosrednjovjekovnoj arhitekturi zapadne Evrope odgovarale najviše crkva San Satiro u Milanu i oratorij Teodulfa, biskupa Karla Velikog, u Germigny des-Prés kod Orleansa u Francuskoj. No, kako se porijeklo Teodulfovog oratorija preko španskih spomenika vezuje za spomenike hrišćanske arhitekture Bliskog istoka, V. Korać kasnije naziva prčanjскую crkvu sv. Tome »jedinstvenim spomenikom na istočnoj obali Jadrana«, te razvijajući dalje tezu o odnosu arhitekture ovog područja prema vizantijskoj i karolinškoj arhitekturi, ovako zaključuje: »Prava krstovidna forma prčanjске crkve i njena posveta jednom apostolu, To-

²⁴ Korać Vojislav — Kovačević Jovan, Crkva sv. Tome u Prčanju u Boki Kotorskoj, Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu, XI—1, Beograd, 1970, str. 107.

mi, navodi na misao da njeno arhitektonsko rešenje vodi poreklo od znamenitog [apostolskog] martirijuma u Carigradu, od tamoške crkve sv. Apostola.²⁵

S druge strane, T. Marasović u svojim studijama tipologije i morfologije ranosrednjovjekovnih crkvenih građevina na našoj obali uopšte ne vrši klasifikaciju prčanjske crkve sv. Tome.²⁶

Iz gore iznesenog mogu se izvući slijedeći zaključci:

— Osnova novootkrivene crkve sv. Tripuna u Kotoru pokazuje u koncepciji veliku sličnost sa osnovom crkve sv. Tome na Prčanju, jedino što su apside sa sjevernog i južnog kraka upisanog grčkog krsta prčanjske crkve kod naše prvobine crkve prebačene na istočni kraj sjevernog i južnog bočnog broda;

— I jedna i druga crkva pripadaju tipu martirija, najčešće građenih kao građevine centralne osnove, s tim što je prčanjska crkva posvećena jednom aposolu Tomi, a kotorska izvornom mučeniku sv. Tripunu, za koga predanje kaže da je rođen u naselju Sarnpsada kod Apameje u Frigiji (Mala Azija), te da je stradao mučeničkom smrću u progonima cara Decija (250—253. godine naše ere);²⁷

— Iako obje crkve pokazuju veliku sličnost sa spomenicima karolinške uticajne sfere, nema sumnje da korijen vuku iz Vizantije u kojoj se tokom VII—IX vijeka gradi znatan broj spomenika centralne osnove tipa grčkog upisanog krsta;

— Budući da ova dva spomenika stoje izdvojeni, u području u kome su se oduvijek miješali uticaji Istoka i Zapada, mora se ipak ostaviti otvorenim pitanje da li je ovaj tip crkve stigao u Boku Kotorsku iz Vizantije ili iz Karolinškog kruga, ili je pak uticaj došao preko mora, iz susjedne južne Italije, odnosno pokrajine Puglia, koja je u kasnijim vjekovima — a posebno u romanici — znatno uticala na koncepciju i način komponovanja prostora i volumena crkava u Kotoru, što do sada nije u dovoljnoj mjeri isticano niti proučeno.

Budući da sve što je naprijed izneseno najdirektnije ruši ustaljenu predodžbu o prvobitnoj crkvi sv. Tripuna kao građevini okrugle osnove, ili tzv. Porfirogenetovoj »rotundi«, neophodno je izvršiti analizu literarnih izvora koji donose makar i oskudne vijesti o postojanju rane crkve posvećene maloazijskom mučeniku Tripunu u Kotoru.

²⁵ Korać Vojislav, *Između Vizantije i Zapada*, Beograd, 1987, str. 25—26.

²⁶ Marasović Tomislav, *Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture* Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture, Split, 1978; *Isti*, Regionalni južnodalmatinski tip u arhitekturi ranog srednjeg vijeka, Beritićev zbornik „Dubrovnik, 1960; *Isti*, Byzantine Component in the Dalmatian Architecture from 11 th to 13 th century, Zbornik radova »Studenica i vizantijska umjetnost oko 1200. godine«, Naučni skupovi SANU, knj. XLI, Odeljenje istorijskih nauka, knj. 11, Beograd, 1988, str. 455.

²⁷ Stjepčević Ivo, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, Split, 1938.

Od izvornih literarnih djela jedini izvor je spis Konstantina Porfirogeneta »De administrando imperio«,²⁸ nastao sredinom X vijeka. Opis Kotora kod Porfirogeneta predstavlja mješavinu legende i stvarnosti i vrijedi ga donijeti u cjelini: »Grad Kotor na jeziku Romeja znači suženo i stisnuto, pošto se more zavlači kao uski jezik do 15 i 20 milja i na kraju mora je grad. Oko ovog grada su visoke planine, tako da se sunce vidi ljeti samo oko podne, a zimi nikako. U tom gradu počiva sveti Tripun koji sigurno liječi sve bolesti, a najbolje one što su obuzeti zlim duhovima; njegova je crkva okrugla (zasvedena?)«.

Kako se vidi, na prvobitnu crkvu sv. Tripuna se u ovom Porfirogenetovom pasusu odnosi samo posljednja rečenica, dodata na kraju odjeljka, pa bi se skoro moglo posumnjati da je kasnija glosa, iako indirektno izvire iz prethodnog teksta. F. Rački je u svom izdanju Porfirogenetovog djela donio paralelni prevod izvornog grčkog teksta na latinski jezik, na kome ova rečenica glasi: »Templum vero ipsius rotundum est«, na osnovu čega je izvedena teorija o crkvi okrugle osnove pod udomaćenim nazivom: Porfirogenetova rotunda.

Međutim, da bi se dobila jasnija slika ukupne problematike, potrebno je sagledati sve podatke koje Porfirogenet donosi kod opisivanja gradova ili pojedinih objekata u njima na našoj obali, te podvrgnuti analizi terminologiju koju on u tom opisivanju upotrebljava. Ovi podaci se mogu grupisati na slijedeći način:

— Porfirogenet daje opširnije opise za ove gadove na našoj obali i to slijedećim redoslijedom: Dubrovnik, Split, Trogir, Kotor i Zadar;

— Svih pet gradova nazvani su prosto: *kástron*, samo se za Zadar dodaje atribut: *tò kástron méga*, što je i razumljivo bugući da je Zadar bio sjedište vizantijske teme Dalmacije.²⁹

— Gradski zidovi se pominju samo u slučaju Splita i Dubrovnika, međutim, dok se za Dubrovnik zidovi ne opisuju već se samo kaže da su njegovi građani najprije sagradili mali grad (*próteron mikron*), pa zatim veći (*pálin meízon*), a na kraju mu proširili bedeme (*teíhos*) kako bi omogućili da se šire i množe,³⁰ u slučaju Splita se daje kompletan opis izgleda bedema i kaže da zid nema ophodnu galeriju (*perípaton*) niti kule (*promahónas*), već je iste visine i s otvorima za strijele;

— Tehnika zidanja se pominje takođe jedino u slučaju Splita, gdje se navodi da zid nije rađen od opeka (*apò besálon*) ili maltera (*apò enhorégou*), već od četvrtastih kamenova (*apò líthon tetrapedíkon*) dugačkih 1—2 hvata, širokih 1 hvat, spojenih željezima zalivenim olovom *metà sidéron en molíbdō enhyliasménōn*);

²⁸ Korišteno pomenuto izdanje F. Račkog.

²⁹ Suić Mate, Zadar u »De administrando imperio«, Konstantina Porfirogeneta, Radovi Zavoda JAZU, XXVII—XXVIII, Zadar, 1981, str. 5.

³⁰ Rapanić Željko, Marginalia o »postanku« Dubrovnika, Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području, izdanja Hrvatskog arheološkog društva, sv. 12, Zagreb, 1988, str. 39.

— Zgrade profane arhitekture pominju se jedino u slučaju Splita, gdje Porfirogenet opisuje samu Dioklecijanovu palatu nazivajući je njegovom kućom (*idion oïkon*). Pored ovoga, on još navodi pojmove: dvor (*aulè*) i palata (*palátion*), ali kaže da je većina ovih zgrada razrušena, osim episkopije (*episkopeïon*). Sačuvana je još i crkva (*náos*) sv. Dujma u kojoj ovaj počiva na ležaju (odru) samog cara Dioklecijana;

— Međutim, Porfirogenet vrlo dobro zna i za podrumske prostorije Dioklecijanove palate, koje su iz temelja nastale (*hypárhou-sin*) ispod (*hypokánto*) palate, a to bi bili zatvori za svirepo mučene svece. Za opis izgleda ovih podruma car-pisac upotrebljava termin: *heilematikái kamárai*, na što ćemo se vratiti kasnije;

— Nadalje, Porfirogenet navodi da su u gradu podignuti lijepi stubovi (*kíones píknoi*) na kojima su ukrasi u obliku kapitela (*kosmítas*), gdje je Dioklecijan htio podići zasvođene prostorije (*heilematikás kamáras*) da pokriju čitav grad i sagraditi palatu i sve zgrade u gradu iznad tih svodova (*epáno tôn heilemáton*) na dva ili tri sprata, ali je samo mali dio grada pokrio;

— Što se tiče crkava u navedenim gradovima, Porfirogenet ih sve naziva istim terminom: *náos*. Pored naprijed pomenute crkve sv. Dujma, odnosno Dioklecijanovog mauzoleja u Splitu čiji opis nije donesen, car još pominje crkve u Dubrovniku, Kotoru i Zadru, dok za Trogir samo kaže da u gradu počiva sv. Laurencije đakon;

— U slučaju Dubrovnika, takođe na kraju teksta, nakon jedine datacije koja se mora prihvatiti kao tačan datum nastanka čitavog spnsa,³¹ kaže se da u gradu počiva sv. Pankracije u crkvi sv. Stefana u središtu grada, ali se ne daje nikakav opis građevine;

— Očigledno veoma dobro obaviješten o Zadru, Porfirogenet daje vrlo detaljan opis za čak dvije crkve u tom gradu. Za crkvu sv. Anastazije kaže da je izduženog oblika (*dromikòs*) poput crkve Halkopratije, da ima zelene i bijele stubove (*metà kínonon prasínon kai leukôn*), da je sva ukrašena starinskim slikarijama (*hylografías arhaías*); pod joj je od lijepih pločica (*synkopês thaumastês*) — mozaika. Pored ove crkve je druga crkva sv. Trojice, odnosno današnja crkva sv. Donata, za koju Porfirogenet — jednako kao i za katorsku crkvu sv. Tripuna — upotrebljava termin: *náos heilematikòs*, odnosno: »okrugla« ili »zasvedena«; iznad nje je druga crkva i ona »okrugla« ili »zasvedena« (*kai autòs heilematikòs*), u koju se ulazi preko spoljnih stepenica (*dià kohleías*);

— Konačno, preostaje za analizu ta jedina rečenica o katorskoj crkvi: njegova je crkva »okrugla« ili »zasvođena« (*ho dè náos autoú estin heilematikòs*).

Iz ovoga je nastao uobičajeni izraz »rotunda«, koji se koristio kako u literaturi, tako i u običnom govoru za označavanje prvobit-

³¹ Datacija glasi: VII indikacija 6457. godine od stvorenja svijeta, odnosno: 949. godine naše ere.

ne crkve sv. Tripuna, mada se do sada nije znala ni tačna lokacija ni arhitektonski sklop te građevine.

Kotorski historičar don I. Stjepčević, koji je napisao do sada najcjelovitiji prikaz romaničke katedrale sv. Tripuna iz XII vijeka, kaže za prvobitnu crkvu da je ona »predstavljala centralnu građevinu tzv. bizantinsko-longobardskog stila, uobičajenog istog doba uz obalu Jadrana).³² Sve kasnije naučne rasprave koje su se odnosile na istu temu, preuzimale su ovo tradicionalno mišljenje i na njemu gradile dalje zaključke.

Tako Lj. Karaman, raspravljajući o stilskoj i hronološkoj pripadnosti kotorskog ciborija, kaže o prvobitnoj crkvi doslovno ovo: »Car Konstantin Porfirogenet piše o toj crkvi sredinom 10. stoljeća, da je to bila okrugla građevina (*náos heilematikòs*). Car Konstantin upotrebljava isti izraz i za rotundu podignutu oko god. 805. u Zadru od biskupa Donata. Prema tome, moramo prvu kotorsku katedralu zamisliti kao centralnu građevinu kružne osnove, iako ne možemo znati koliko je ona, u konstrukciji i dimenzijama, odgovarala zadarskom S. Donatu.«³³

Međutim, pojavile su se i druge varijante prevoda ove ključne rečenice o prvobitnoj crkvi sv. Tripuna. Tako B. Ferjančić u svom opsežnom komentaru Porfirogenetovog spisa,³⁴ adje ovakav doslovni prevod: »njegov hram je zasvođen«, iako u komentaru³⁵ preuzima Stjepčevićev opis: »sagrađena u vizantinsko-langobardskom stilu«. Međutim, važno je napomenuti da ovaj autor isti izraz: »zasvođen« upotrebljava prevodeći pasuse s Porfirogenetovim opisom podruma Dioklecijanove palate u Splitu³⁶ jednako kao i crkve sv. Trojice, odnosno, sv. Donata u Zadru,³⁷ mada u komentaru za ovu crkvu kaže da je »hram zasvođen i okruglog oblika«.³⁸

Godine 1966, povodom proslave 800- godišnjice romaničke Katedrale, održan je u Kotoru naučni skup posvećen svim aspektima života ove značajne građevine, povodom koga je J. Kovačević pokušao da odlučno prekine raspravu o tome da li je prvobitna crkva sv. Tripuna bila okrugle osnove ili samo presvođena, pišući doslovno: »Što se tiče podataka Konstantina Porfirogenita o obliku hrama sv. Tripuna, njega treba tumačiti kao okrugao, dakle rotonda, a ne zasvođen, presvođen«. Time je, izgleda, bila otklonjena svaka dilema u pogledu tumačenja Porfirogenetovog navoda o ovoj crkvi sve do otkrića temelja naše crkvene građevine u prostoru između romaničke Katedrale i Biskupije u Kotoru i njene interpretacije

³² Stjepčević I., o.c., str. 20.

³³ Karaman Ljubo, O slijedu gradnje katedrale u Kotoru, Prilozi za povijest umjetnosti u Dalmaciji, 9, Split, 1955, str. 5.

³⁴ Ferjančić Božidar, Spis o narodima, Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, tom II, Beograd, 195, sr. 23.

³⁵ Ibidem, bilješka 50.

³⁶ Idem, str. 22.

³⁷ Idem, str. 24.

³⁸ Ibidem, bilješka 55.

kao prvobitne crkve sv. Tripuna. Ovaj nalaz je još više otvorio mogućnosti diskusije o vjerodostojnosti Porfirogenetovog podatka, odnosno, o preciznosti njegovog opisa prvobitne crkve sv. Tripuna.³⁹

Sada je prije svega potrebno proanalizirati upotrebu atributa: *heilematikòs* u Porfirogenetovom djelu u odnosu na opise građevina profanog ili sakralnog karaktera na našoj obali. Osim vrlo opsežnog opisa unutrašnjeg izgleda crkve sv. Anastazije u Zadru, što je najdetaljniji podatak za jedan crkveni spomenik na našoj obali, Porfirogenet daje i opis njenog opšteg izgleda upotrebljavajući atribut: *dromikòs*.⁴⁰ To je ustvari jedina opozicija pridjevu *heilematikòs*, koji je u čitavom tekstu upotrebljen čak šest puta i to tri puta u pasusu za opis Splita jedan put u pasusu s opisom Kotora i dva puta u pasusu o Zadru.

U pasusu o Zadru atribut *heilematikòs* se u oba slučaja odnosi na crkvu sv. Trojice, odnosno sv. Donata, čiji je arhitektonski sklop i kružni oblik očigledno bio veoma dobro poznat caru-piscu, pa je ovdje s punim pravom upotrebljen navedeni atribut da se označi kružni tlocrt.

Međutim, Porfirogenet je imao, isto tako, vrlo dobre i vjerodostojne podatke o Splitu, odnosno o Dioklecijanovoj palati, koje je s punom akribijom unio u svoje djelo. Atribut *heilematikòs* se u sva tri slučaja odnosi na podrume Palate, koji su svakako pravougaone prostorije prekrivene moćnim svodovima, ili na planiranu izgradnju zasvođenih zgrada nad tim pravougaonim zasvođenim podrumima; jasno je, dakle, da je gornji atribut upotrebljen da označi svod, odnosno, zakrivljenost u vertikalnom presjeku a ne u tlocrtu.

U slučaju Kotora pak, podaci kojima se Porfirogenet služio nisu bili takve prirode da bi mu omogućili precizniji opis samog grada ili objekata u njemu, već se sve svelo na opis položaja i geografskih karakteristika te na uzdizanje kulta sv. Tripuna, dok je rečenica o njegovoj crkvi dodata na kraju kao uzgredan i manje važan podatak, a za šturi opis te crkve upotrebljen je isti atribut kao za pravougaone, zasvedene podrume Dioklecijanove palate u Splitu, ili pak za okrugli, zasvedeni hram sv. Trojice u kasnijem pasusu o Zadru. Upravo stoga predlažemo da se kao sasvim ubjedljivo prihvati tumačenje da je Porfirogenet u svome opisivanju oblika i tipova sakralnih i profanih građevina na našoj obali koristio samo dva termina i to: *dromikòs* za građevine izdužene, pravougaone osnove, za čije su prekrivanje korištene drvene ravne konstrukcije krova, te *heilematikòs* za građevine centralne osnove, odnosno za sve građevine za čiju su gradnju korišteni svodovi ili čak

³⁹ Kovačević Jovan, Kotor i crkva sv. Trifuna u IX veku, Starine Crne Gore, III—IV, Cetinje, 1965—66, str. 101.

⁴⁰ Ferjančić B., l.c. prevodi to sa: »bazilika«.

kupole.⁴¹ Iz ovog slijedi zaključak da atribut *heilematikòs* za prvobitnu crkvu sv. Tripuna treba shvatiti kao: crkva centralne osnove, zasvedena, a možda i sa kupolom.

Pored Porfirogeneta koji, kako smo vidjeli, samo uzgredno pominje crkvu sv. Tripuna u kontekstu isticanja svečevog kulta, podatke o toj prvobitnoj crkvi donose još dva druga literarna izvora, nastala u Kotoru sredinom XV vijeka, navodno, po starijim predlošcima.

Prvi dokument se naziva i »Andreacijeva povelja«,⁴² dok je drugi, u stvari, dio lekcija starog brevijara o proslavi sv. Tripuna.⁴³

Objavno ih je prvo Farlatti, odnosno, njegov nastavljatelj Colletti,⁴⁴ a zatim G. Gelcich.⁴⁵ Opširno ih komentariše I. Stjepčević, koji za »Povelju«, ili tačnije: »Instrumentum«, doslovno kaže: »Pažnja koju neki ispravi posvećuju jedva je osnovana«, pa zaključuje da je »tobožnja isprava nezgrapna krparija kasnijih vremena i da se kao neosnovani imaju zabaciti svi zaključci iz nje izvedeni«. ⁴⁶ Komentarišući drugi dokument, tzv. »Lezendu«, J. Kovačević kaže: »Ova legenda je samo prazno i verbalno proširen sadržaj dela Andreacijeve »povelje«, u kome se govori o donošenju moštiju sv. Tripuna u Kotor. U ovoj legendi nema ni jedan novi podatak osim Andreacijevog prezimena — Saracenis«. ⁴⁷ I ostali istraživači sumnjaju u njihovu vjerodostojnost pa podatke koriste s rezervom, osim datuma na početku »Instrumentuma«, koji je uobičajeno prihvaćen kao datum posvećenja prvobitne crkve,⁴⁸ te ime ktitora te crkve, kotorskog građanina Andreacija ili Andree Saracenisa. Očigledno se radi o crpljenju podataka iz više starijih spisa, pošto se svi komentatori slažu da u »Instrumentumu« postoje čak tri zasebne cjeline.⁴⁹

J. Kovačević iz čitavog teksta prihvata bez rezerve dva podatka:

⁴¹ Bilo bi instruktivno navesti kako naši mjerodavni interpretatori Porfirogeneta prevode ovaj atribut. B. Ferjančić svuda upotrebljava izraz: »zasvođen«. M. Suić, o.c., takođe upotrebljava isti izraz čak za crkvu sv. Trojice u Zadru. S druge strane, talijanski istraživač odnosa kotorske biskupije i nadbiskupije u Bariju, Fedele Sforza, Bari e Kotor, un singolare caso di rapporti fra le due sponde adriatiche«, Bari, 1975, str. 23, bilj. 13, završava svoj prevod Porfirogenetovog pasusa o prvobitnoj crkvi sv. Tripuna u Kotoru ovako: »La sua chiesa è a cupola«. Nažalost, nije nam bilo moguće kontrolisati prevode Porfirogenetovog djela na druge jezike, ali je i ovo dovoljno.

⁴² Originalni naslov glasi: »Instrumentum corporis nostri gloriosi gonfalonis nartyris Sancti Tryphonis«; u daljem tekstu: »Instrumentum«.

⁴³ U originalu: »Gezenda di misser San Tryphon martire confalon et protector della Cittade de Catharo«.

⁴⁴ *Illyricum sacrum*, VI, 425.

⁴⁵ Gelcich Giuseppe, *Storia documentata della Marinarezza Bocchese*, Ragusa, 1889, str. 79—86.

⁴⁶ Stjepčević I., o.c., str. 25—29.

⁴⁷ Kovačević, J., o.c., str. 103.

⁴⁸ *Ibidem*, str. 102.

⁴⁹ *Ibidem*, str. 103.

a) crkva sv. Tripuna posvećena je 13. januara 809. godine u sklopu prodora istočnjačkih kultova na jadranske obale tokom IV vijeka;⁵⁰

b) u Kotoru je tokom IX i X vijeka postojala crkvena literatura lokalnog karaktera, koja je našla svog odraza u »Instrumentumu«.

Međutim, on iz priče o Andreacijevoj kćerci, djevici Teodori, koja pretpostavlja život u klauzuri neželjenom braku s nekim moćnikom, izvlači još i podatak da je Andreaci — pored crkve sv. Tripuna i (eventualno) crkve sv. Marije od rijeke — sagradio i posebnu nadgrobnu kapelu za svoju porodicu. Naime, analizirajući naziv crkve sv. Marije od rijeke, koja se jedino na ovom mjestu u »Instrumentumu« naziva »infunaria«, Kovačević je od ovoga iskonstruisao oblik »infuneraria«, odnosno, »nadgrobna kapela«, koju je locirao: »kraj crkve sv. Tripuna, sa leve strane, gde se u povelji episkopa Maja iz 1166. g. pominje oltar sv. Marije i gde je otprilike nađen Andreacijev sarkofag«.⁵¹

Ovo bi naizgled bila vrlo privlačna pretpostavka da joj se ne suprotstavljaju slijedeći razlozi:

— Crkva sv. Marije od rijeke se u svim kasnijim kotorskim dokumentima, počev od isprave o posvećenju sadašnje romaničke crkve,⁵² isključivo naziva: »ecclesia Sctae Mariae de (in) Fiumera, de (in) Fiumara«, za razliku od druge dvije kotorske crkve takođe posvećene sv. Mariji, i to: v. Marije »od mota« (»de ponte«) kod južnih gradskih vrata i mosta preko podmorskog izvora Gurdić, i sv. Marije Magdalene kod sadašnje crkve sv. Josipa.⁵³ Stoga je očigledno da je oblik »infunaria« u »Instrumentumu« još od Colletta loše pročitan uobičajeni naziv »in fiumara«, pa samim tim otpada svaka mogućnost kontaminacije: »infunaria« — »infuneraria«;⁵⁴

— Našim istraživanjima je definitivno dokazano da ispod garbarita romaničke Katedrale ne postoje nikakvi temelji koji bi se eventualno mogli identifikovati kao ostaci bilo kakve crkvene građevine, a pogotovo ne »rotunde« sv. Tripuna, uz koju bi Andreaci mogao sagraditi svoju nadgrobnu kapelu;

⁵⁰ Naprimjer, mošti sv. Anastazije prenio je 807—809. godine iz Carigrada u Zadar zadarski biskup Donat; mošti sv. Marka prenesene su iz Aleksandrije u Veneciju, 829. godine.

⁵¹ Kovačević J., o.c., str. 103.

⁵² Vidi bilješku 4.

⁵³ Martinović Jovan, Graditeljska djelatnost u Kotoru u prvoj polovini XIV vijeka, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, XXXI—XXXII, Kotor, 1984, str. 26; XXXIII—XXXIV, Kotor, 1986, str. 17.

⁵⁴ Mijušković Slavko, Na kojim se osnovama zasnivaju tvrdjenja o postojanju organizacije kotorskih pomoraca već 809. godine, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, XIX, Kotor, 1971, str. 9—10.

— U srednjem vijeku bilo je uobičajeno da se ktitori pokapaju u objektima koje su podigli ili ispred njih.⁵⁵ Teško je vjerovati da bi Andreaci smogao toliko sredstava da pored prvobitne crkve sv. Tripuna, te crkve sv. Marije od rijeke, čiju mu gradnju pripisuje »Instrumentum«, sagradi još i posebnu nadgrobnu kapelu za svoju porodicu; prije će biti da je po sopstvenoj želji sahranjen u gabaritu svoje zadužbine, gdje je i pronađen njegov sarkofag, kako bi počivao što bliže svecu-mučeniku;

— Lijevi, sjeverni oltar romaničke Katedrale posvećen je u Majovo doba sv. Mariji ne stoga što je »tu negdje« bila nadgrobna kapela sv. Marije, već zato što su katedralne episkopske crkve, već od početaka hrišćanstva, bile najčešće posvećivane Bogorodici, pa je tu tradiciju Majo poštovao;

— Podatak iz »Instrumentuma« da je Andreaci sagradio crkvu sv. Marije od rijeke i uz nju klauzuru za svoju mlađu kćerku Teodoru, može se objasniti činjenicom da je kod istraživanja ove crkve pronađen znatan broj ulomaka crkvenog namještaja ukrašenog preromaničkom plastičnom dekoracijom IX vijeka, što bi moglo da znači da je ranohrišćanska bazilika VI vijeka u to doba doživjela određene transformacije svoje unutrašnjosti, pa je tu II fazu njenog života legenda pripisala Andreaciju. Međutim, svi kasniji dokumenti o romaničkoj, III fazi njenog života uporno prešućuju taj podatak; tako, povelja o njenoj gradnji bilježi ime nekog kneza Ivana kao ktitora crkve, a vrijedi napomenuti da je među preromaničkim fragmentima pronađen i ulomak grede septuma sa imenom nekog Iohannesa sa suprugom.⁵⁶

Međutim, već od ranije je poznat i korišten za datiranje nastanka prvobitne crkve sv. Tripuna u Kotoru još jedan natpis urezan na gredi septuma sa pomenom episkopa Iohannesa. Stjepčević za njega kaže da je nađen »u gomili kamenja ispod stubā koje vode u Moćnik«, pa naglašavajući da je natpis »vrlo teško čitljiv osobito njegov drugi dio«, donosi čitanje po F. Radiću:⁵⁷
AN(no) XIII TE(m)PORIB(us) D(omi)N(i) IOH(annis) EP(i)S(co)PI
(in)D(ic)T(ione) XIII A NATA CONSTI(tutione) MV(n)DI A(nno)
DCCCV

J. Kovačević je u više navrata obrađivao ovaj natpis donoseći dvije varijante čitanja, kako slijedi:⁵⁸

⁵⁵ Tokom istraživanja u kotorskoj romaničkoj crkvi sv. Pavla iz 1263. otkriven je u samoj crkvi jedan zidani grob, za koga se najprije pretpostavilo da je grobnica ktitora crkve, a zatim je izvan crkve, ispod nekadašnjeg ulaza, odnosno, u arkosoliju ispod dvokrakog ulaznog stepeništa nađen zidani kameni sarkofag, za koga se gotovo pouzdano može tvrditi da je grobnica ktitora, kotorskog građanina Pavla Bari.

⁶⁵ Čanak-Medić M., o.c., crtež na str. 248.

⁵⁷ Stjepčević I., o.c., str. 4, i str. 65, bilj. 13.

⁵⁸ Kovačević Jovan, Srednjovekovni epigrafski spomenici Boke Kotorske II, Spomenik, CV, Beograd, 1956, str. 2—3; Isti, Istorija Crne Gore, I, Titograd, 1967, str. 375; Isti, Marginalije uz probleme arheologije i umetnosti ranog srednjeg veka, Zbornik Filozofskog fakulteta, VII—1, Beograd, 1963, str. 150.

A/ AN(no) XII TE(m)PARIB(us) D(omi)N(i) IOH(annis) EP(i)-S(co)PI P(erpetuo) D(ie) XIII IAN (uarii) NATA(vitate) D(omini)

NOST(r)I I(h)V (h)P. $\begin{array}{l} | \text{CC} \\ \text{XC} \end{array} \vee$

B/ AN(no) XII TE(m)PORIB(us) D(omi)N(i) IOH(annis) EP(i)-S(copi) P(erpetu)I D(ie) XIII A NATA CONSTI(tutione) MV(n)DI

$\begin{array}{l} | \text{CC} \\ \text{XC} \end{array} \vee$

U obije varijante čitanja Kovačević je posljednju grupu slova razrešavao kao dataciju, i to opet na dva načina:

a) Uspravnu dugačku hastu I uzimao je kao pogrešno uklesanu oznaku za 500 godina, dakle: I(D=500)CCXCV = 795.

b) Predložio je da se datacija čita s desna na lijevo, pri čemu bi slovo V bilo oznaka za 500 godina, pa bi datacija tada glasila: V(D=500)CCCIX = 809.

Budući da u prvom slučaju datacija ne odgovara datumu iz Andreacijeve povelje, a takođe ni godini 787. pod kojom se u Matijaševićevom »Catalogo dei vescovi di Cattaro«⁵⁹ pominje neki koptorski biskup Iohannes, Kovačević apostrofira drugu varijantu čitanja kod kojeg se dobija zaista tačna godina, a varijantno čak i dan i mjesec koji figuriraju u tzv. »Povelji: 13. januar 809. godine«.

Međutim, pošto bi ovo po našem saznanju bio jedinstveni primjer pisanja datacije s desna ulijevo na našoj obali, prije nego što se ovakvo čitanje prihvati ili odbaci potrebno je ispitati ostale datirane natpise istog doba i istog kulturnog kruga. Tako natpisi iz crkve sv. Marije »in punta« u Budvi, zatim natpis kneza Trpimora iz Gornjeg Muća i nešto kasniji natpis kraljice Jelene sa Gospinog otoka kod Solina imaju ispravno uklesanu dataciju, kako slijedi:

Sv. Marija in punta: DCCCXL = 840

DCCC

Gornji Muć: LXXX et VIII, VI Q(ue) INDIC(tione) = 888

Gospin otok: DCCCCLXXVI, IND(ictione) IV = 976.⁶⁰

Iako natpis iz sv. Marije nema elementa indikcije u datiranju, iz ostala dva primjera a posebno iz svih drugih natpisa u bogatom epigrafskom materijalu kasnijih vjekova u Kotoru, proizlazi da je indikcija vrlo važan element u datiranju naših srednjovjekovnih natpisa.⁶¹

⁵⁹ Zibaldone VII, Biblioteka Franjevačkog samostana u Dubrovniku.

⁶⁰ Indikacija se računa u ovim slučajevima ovako:

888 — 312 = 576 : 38 (indikcijski ciklus) + 6 (indikcija)

976 — 312 = 664 : 15 = 44 + 4 (indikcija)

⁶¹ To nam svjedoči i najstariji datirani natpis na fasadi crkve sv. Luke u Kotoru iz 1195. godine, sa naznakom 13. indikcije

(1195 — 312 = 883 : 15 = 53 + 13)

Ako analiziramo dalje natpis episkopa Iohannesa, vidi se da je on bio uklesan na kraju desne polovine grede septuma, što potvrđuje završetak obrubne linije i ornament kuka koje teku ulijevo. Mora se, dakle, pretpostaviti da nedostaje veliki dio prethodnog teksta, koji je tekao po lijevoj gredi septuma, a možda i po luku zabata.⁶² Prema tome, u tom prvom dijelu ovog natpisa mogla je, nakon uobičajene invokacije, stajati naznaka imena ktitora, zatim ime sveca kome je crkva posvećena, pa nakon toga godina izgradnje i poznati dio natpisa koji sadrži dvije bliže odrednice: vrijeme protoklo od izbora episkopa Iohannesa, što je logično s obzirom na njegovu ulogu u Kotoru toga doba, te oznaka indikacije, koja bi po diplomatsko-epigrafičkim uzusima morala biti naznačena na natpisu. Stoga bi bilo opravdano vratiti se na naprijed navedeno Radićevo čitanje uz pirmjenu oznake indikacije, dakle:

... AN(no) XII TE(m)PORIB(us) D(omi)N(i) IOH(anni) EP(i)S(copi) P(erpetui) I(n)D(ictione) XIII A NATA CONSTI(tutione) MV(n)DI.⁶³

U ovakvoj konstelaciji trebalo bi posljednju grupu slova u našem natpisu: $\begin{array}{c} | \text{CCV} \\ \text{XC} \end{array}$ čitati kao logičan nastavak prethodnog konteksta., dakle: .. I(n)D(ictione) XIII A NATA CONSTI(tutione) MV(n)DI ICCV XCI (Iesu Christi), odnosno, kao indikacijsku oznaku od rođenja stvoritelja svijeta Isusa Hrista, pri čemu je Hristovo ime pisano monogramski, možda na malo čudan, ali nikako ne i neuobičajen način.⁶⁴

I u Kotoru imamo slučaj da se Hristovo ime piše monogramski i to grčkom grafijom, kako je urezano na gredi septuma s ornamentom kuka, ugrađenoj u zabat sadašnje crkve sv. Mihaila iz druge polovine XIV vijeka, koji glasi:

In N(o)M(ine) D(omi)NI D(e)I ET SALV(atoris) N(o)stri IHV XPI...

Smatralo se da je ovaj fargment, zajedno sa još nekoliko drugih, odnekle donesen i naknadno ugrađen u crkvu s. Mihaila. Međutim, tokom istražnih radova koji su prethodili sanaciji ove crkve, otkriveno je da je ona sagrađena nad temeljima mnogo veće crkvene građevine, koja se može identifikovati sa onom crkvom sv. Mihaila čiji je opat Petar prisustvovao posvećenju oltara nove romaničke katedrale sv. Tripuna 1166. godine.⁶⁵ Ova starija crkva, čiji

⁶² Kao što je slučaj na zabatu stare crkve sv. Petra u Lučcu (Split) i na oltarnoj pregradi u crkvi sv. Martina nad Zlatnim vratima Dioklecijanove palate u Splitu. Uopredi: Rapanić Željko, Ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Splita, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LXV—LXVII, Split, 1971, str. 274—275 i 286—287.

⁶³ U prvoj polovini IX vijeka, naprimjer, oznaku 13. indikacije su imale slijedeće godine: 805, 820, 835. i 850. godina.

⁶⁴ Cappelli A., Dizionario di abbreviature latine ed italiane, Milano, 1971, str. 171.

⁶⁵ Smičiklas T., o.c., vol. II, Zagreb, 1904, str. 102, dok. br. 98.

⁶⁶ Sličnu konstrukciju imala je još jedna kotorska srednjovjekovna crkva sv. Jakova od Lođe, čiji su temelji u cjelini otkriveni na glavnom gradskom Trgu od oružja u Kotoru i označeni u pločniku kamenom druge boje.

su se zidovi sa ostacima fresaka sačuvali u visini od oko 1,50 m, sa kotom poda na dubini od cca 1,70 m mjereno od poda sadašnje crkve ili nivoa pločnika ulice, imala je niz od pet pari masivnih stubaca koji su nosili krov srednje lađe, ili možda pet pari pilastara prislonjenih uz bočne zidove, koji su na taj način formirali duboke niše.⁶⁶ Na sačuvanom malternom podu, ležeći kao povaljeni nakon nekog velikog rušenja, nađeni su brojni ulomci bogato dekorisane kamene plutejne pregrade zrelog preromaničkog stila, koji takođe potvrđuju da je ova crkva građena i ukrašena prije gradnje romaničke Katedrale, te da sa nje potiče navedeni fragment grede septuma s natpisom. Međutim, ovo potvrđuje činjenicu da u Kotoru tokom preromanike, pored relativno male prvobitne crkve sv. Tripuna, postoje još dvije mnogo veće crkvene građevine, i to: starija crkva sv. Mihaila te ranohrišćanska bazilika ispod sv. Marije od rijeke, od kojih je ova druga — kako je već dokazano — imala sve prerogative episkopske crkve, odnosno prve kotorske katedrale.

*

Na kraju, u ovakvoj konstelaciji iznesenih fakata, može se sa manje ili više sigurnosti uspostaviti slijedeći hronološki pregled najranije istorije naselja na položaju današnjeg Kotora, anticipirajući ranije iznesenu tezu o paralelnom postojanju i životu na tom položaju jednog antičkog naselja sa pretpostavljenim imenom CATHARUM, te drugog naselja imenom AGRUVIUM u široj oblasti Grbaljskog polja.⁶⁷

— Već od IV vijeka n.e. naselje otvorenog tipa i agrarnog karaktera, kakav je bio Agruvium u ravnici plodnog Grbaljskog polja, počinje gubiti svoj značaj u korist prirodno utvrđenog naselja Catharum na lokaciji današnjeg Kotora;

— Varvarske najezde zapadnih Gota na Prevalis početkom V vijeka i borbe Stilihona i Honorija za prevlast u Iliriku i Prevalisu ubrzavaju rast značaja Catharuma s obzirom na porast opasnosti;

— Provale Ostrogota pod Teodorihom u drugoj polovini V vijeka u Epir, osvojenje Drača i upadi u Prevalis, te njihov osvajački pohod na Italiju (488/89. godine) gdje su srušili Odoakarovu državu, doveli su do potpadanja pod gotsku vlast čitave istočne rimske provincije Dalmacije, uključujući i Boku Kotorsku i djelove Prevalisa oko Nikšića, a tim još više podvukli značaj odbrambenog položaja Catharuma za stanovnike Agruviuma, pa i Rhisiniuma u njegovoj neposrednoj blizini;

— Kao jedan od činilaca za brže propadanje antičkih gradova na ovom području mora se istaći i veliki zemljotres 518. godine.

⁶⁷ Martinović Jovan, Analiza izvora za ubikaciju Agruviuma, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, XIX, Kotor, 1971, str. 29.

kojom prilikom je opustošen glavni grad Prevalisa, Doclea, ali nema izvora koji bi svjedočili o sudbini ostalih gradova;

— Justinijanova vladavina (527—565 godine) predstavlja prekretnicu kako u restauraciji vizantijske vlasti, tako i građevinske djelatnosti na ovom području, a to rezultira podizanjem ranohrišćanske bazilike ispod crkve sv. Marije od rijeke, sa baptiserijem u apsidalnom prostoru sjevernog broda, kao prve katedralne crkve Kotora, te prvim pomenom kotorskog (?) episkopa Viktora kao učesnika I salonitanskog sabora;

— Iz VII vijeka imamo prvi pomen imena CATHARUM kao znatnog grada u Prevalisu, kod Anonima iz Revenne,⁸⁶ a sigurno je jedno takvo naselje moralo imati svog episkopa, ali i njegovo sjedište — katedra;

— Kraj VIII i početak IX vijeka karakterišu borbe za prevlast nad istočnom jadranskom obalom između mlade karolinške države, koja pokazuje velike aspiracije na to područje, i Venecije koja kao pomorska sila nastoji očuvati svoj suverenitet nad dalmatinskim gradovima i ostrvima. Franačko osvajanje Istre i Furlanije, kao i krunisanje Karla Velikog za rimskog cara (800. godine) izazvalo je porast antagonizma, pri čemu su gradovi ostali vjerni Vizantiji. Međutim, usljed uplitanja Venecije upućeno je poslanstvo gradova Karlu Velikom da zatraži franački suverenitet (805. godine). To dovodi u dva navrata do intervencije vizantijske flote pod Niketasom (806—809. godine), pa je vizantijska vlast — i pored unutrašnjih dinastičkih borbi — ponovo uspostavljena, što je i formalno priznato Ahenskim mirom (12. januara 812. godine) između Karla Velikog i vizantijskog cara Mihaila Rangabe (811—813), budući da je u međuvremenu poginuo car Nikifor I (802—811), koji je počeo pregovore;

— Sudeći po podacima iz »Instrumentuma«, kotorski građanin Andreaci, ili Andrea Saracenis, upravo u to doba kupio je od mletačkih trgovaca mošti sv. Tripuna i dao sagraditi prvobitnu crkvu tipa martirija, posvećenu tom mučeniku. Iako se može pretpostaviti da je Kotor ostao po strani od navedenih sukoba, s obzirom na njihovu sjeverniju lokaciju, ipak se mora postaviti pitanje vjerodostojnosti godine i datuma posvećenja prvobitne crkve, pošto bi ono padalo upravo u jeku ratnih operacija;

— S druge strane, ta prvobitna crkva sigurno nije bila najstarija kotorska katedrala, pošto smo kao takvu identifikovali ranohrišćansku baziliku ispod crkve sv. Marije od rijeke, tim više što je prvobitna crkva građena kao martirij za njegovanje kulta mučenika i iscjelitelja, što je posredno doprinosilo stabilizaciji vizantijske vlasti nakon Ahena;

⁸⁶ *Annonymi ravennatis*, *Geographia*, IV, 16; V, 19.

⁹⁶ *DAI*, cap. 29.

— Dalji razvoj događaja tokom IX vijeka u Kotoru može se pratiti samo posredno. Porfirogenet kaže da su Saraceni pod komandom Samana, Soldana i Kalfisa sa 36 brodova prodrli u Dalmaciju i opustošili grad Budvu, Rose i donji Kotor,⁶⁹ a zatim nastavili opsadu Dubrovnika. Ovdje je Porfirogenet kontaminirao dvije navale Saracena na naše obale: prvu u vrijeme vizantijskog cara Mihaila III (842—867), koja se mogla zbiti čak oko 841. godine, i drugu u vrijeme Vasilija I (867—886), kad je drungar Niketa Orif spasio Dubrovnik saracenske najezde i opsade iz Barija;

— Već je oko 826. godine bila organizovana vizantijska tema Drač, kojoj su, po Porfirogenetu, pripadali kasteli Lješa, Bara i Ulcinja, ali ne i Kotor. Nova vizantijska tema Dalmacija organizovana je tek nakon 867. godine i pomenute pomorske ekspedicije Nikete Orifa;

— Nije poznato što se za vrijeme saracenske navale dešavalo sa prvobitnom crkvom sv. Tripuna, ali ni sa katedralnom crkvom sv. Marije od rijeke, pošto su se obije nalazile u opustošenom području grada, koje Porfirogenet naziva »donji Kotor«.⁷⁰ No, Porfirogenetov podatak o snažnom iscjeliteljskom kultu sv. Tripuna, koji je stigao do njegovog vremena, sigurna je potvrda da je prvobitna crkva preživjela najezdu; no to je i indirektna potvrda da ona nije bila katedralna crkva Kotora, već je to bila bazilika sv. Marije od rijeke, možda nakon popravki iz II faze;

— Kult sv. Tripuna kao iscjelitelja jačao je sve više, pa je prvobitna crkva postala pretijesna i nedostojna za pojam takvog svetišta. Istovremno je i episkopalna bazilika sv. Marije od rijeke — i pored popravki i ponovne dekoracije u II fazi, postala toliko trošna i dotrajala da se pojavila potreba za gradnjom nove katedrale. Došlo je do spajanja dvaju potreba, pa je početkom XII vijeka, tačnije 1124. godine, vijeće kotorskih plemića na čelu sa gradskim knezom, priorom Melom i biskupom Urzacijem, dalo benediktinski manastir (»tumbam sci Archangeli«) na Prevlaci crkvi sv. Tripuna; zapravo, dati su prihodi sa tog velikog posjeda za gradnju nove romaničke Katedrale;⁷¹

— U isto doba kult sv. Tripuna je toliko narastao da potpuno zamjenjuje kult dotadašnjeg gradskog patrona sv. Đorđa;

⁷⁰ Idem: *tà káto Dekátera*,

⁷¹ Smičiklas T., *Codex II*, str. 38, dok. br. 37.

— Izgradnja nove Katedrale trajala je, dakle, od 1124. do 1166. godine, kada je izvršeno posvećenje novih oltara. Već je navedeno da je za gradnju ovog giganta među tadašnjim skromnim zdanjima kotorskih građana morao biti uklonjen jedan broj objekata raznih funkcija. Vjerovatno je među njima srušen i stari martirij sv. Tripuna — naša prvobitna crkva, čija je funkcija prenesena u novu Katedralu, ali je u spomen njenog prvog ktitora uz sjeverni zid Katedrale prizidana memorija u obliku arkadnog trijema, pod čijim je sjevernim lukom postavljen sarkofag Andreacija i njegove žene Marije, a pod južnim lukom izgrađena nova grobnica za biskupa Maja i njegove nasljednike na biskupskom tronu Kotora;⁷²

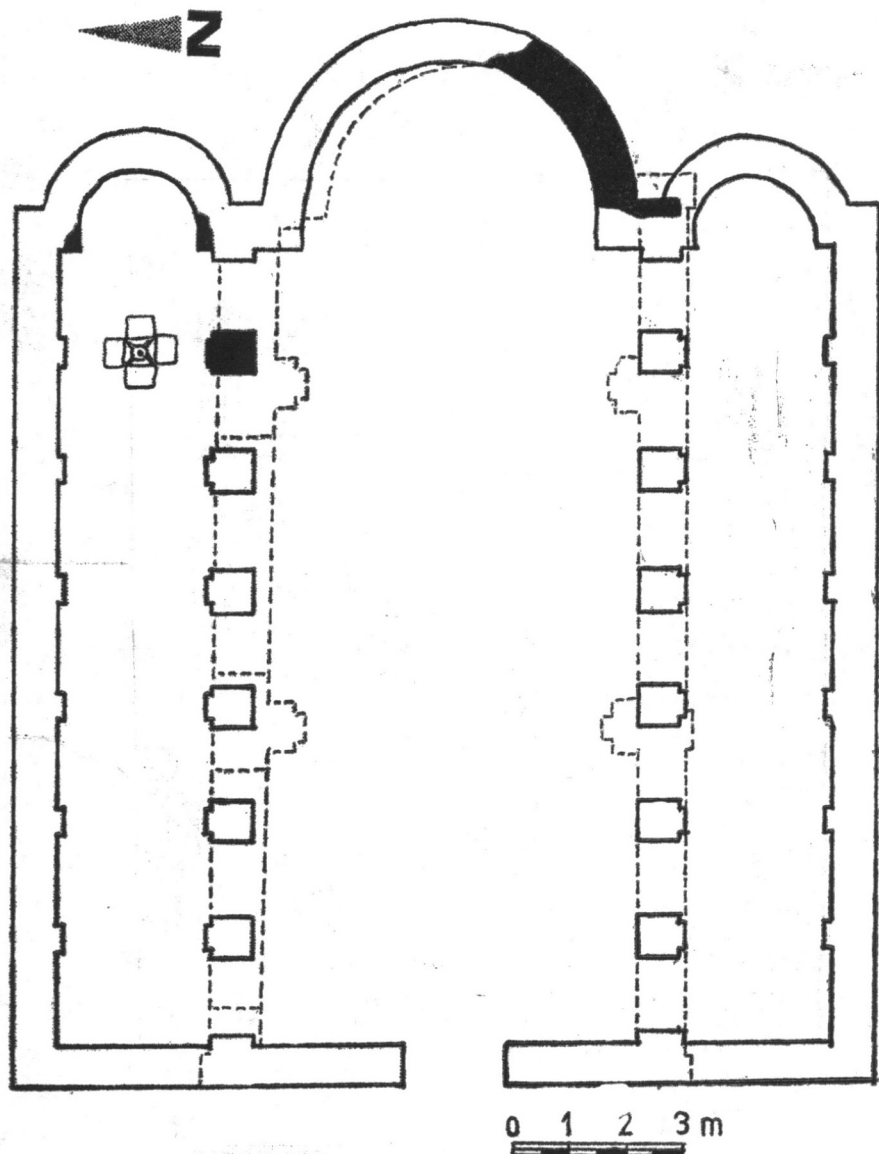
— Već je naprijed izneseno da je stara bazilika sv. Marije od rijeke, koja je od izgradnje nove Katedrale služila kao biskupsko sjedište, bila uslijed starosti i dotrajalosti srušena i na njenim temeljima, u nešto smanjenom gabaritu, bila 1221. godine sagrađena nova, sadašnja romanička crkva sv. Marije Koleđate.

*

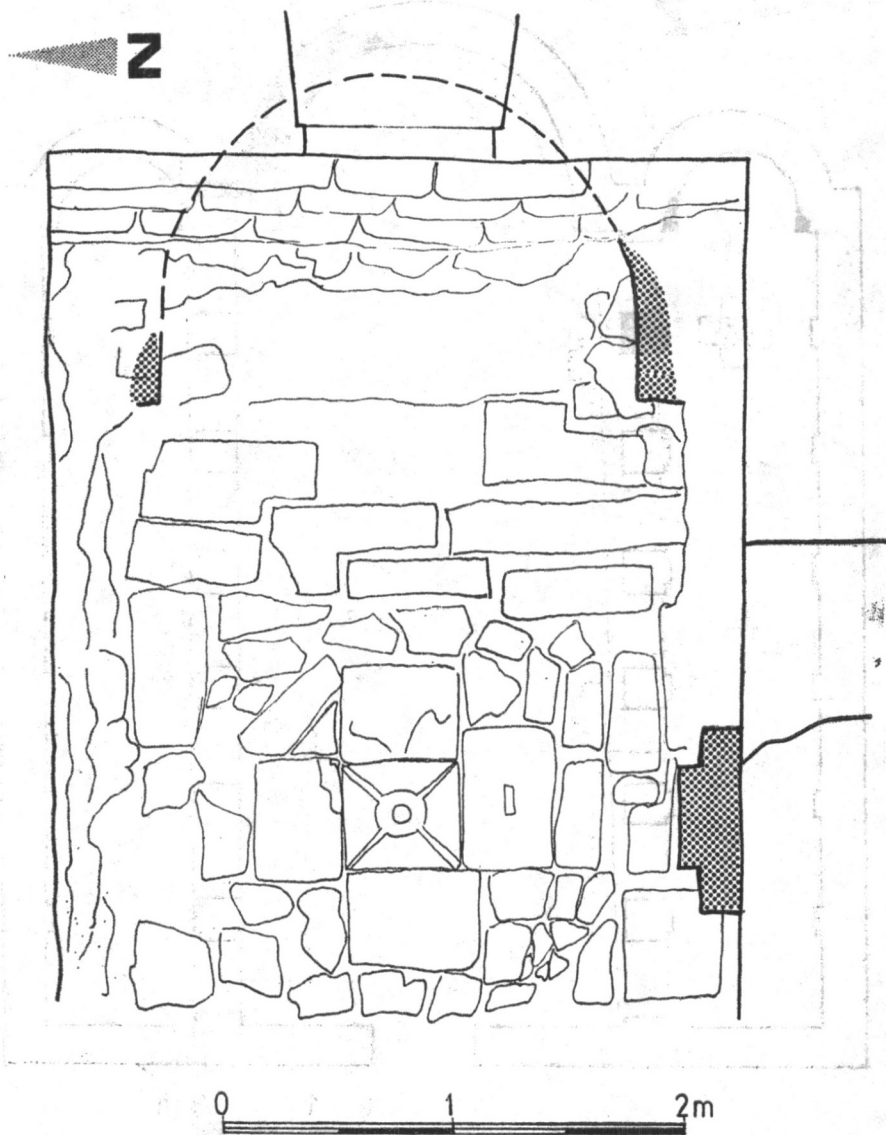
Rezultati arheoloških istraživanja ne samo dva značajna kotorska spomenika, vođenih kao zaštitna iskopavanja u sklopu statičke sanacije i revitalizacije tih spomenika nakon zemljotresa od 15. aprila 1979, pokazali su da je podzemlje Kotora izuzetno bogato nalazima koji se mogu kao kockice mozaika uklopiti u široku sliku istorijskih zbivanja na istočnoj obali Jadrana i to upravo u doba o kome istorijski izvori daju vrlo malo, najčešće nedovoljno preciznih podataka.

Otkriće krstionice sa krstolikim bazenom u apsidalnom dijelu sjevernog broda ranohrišćanske bazilike ispod sadašnje crkve sv. Marije od rijeke spustilo je prag dosadašnjih naših saznanja o najranijoj istoriji grada Kotora za puna tri vijeka, sa IX na VI vijek.

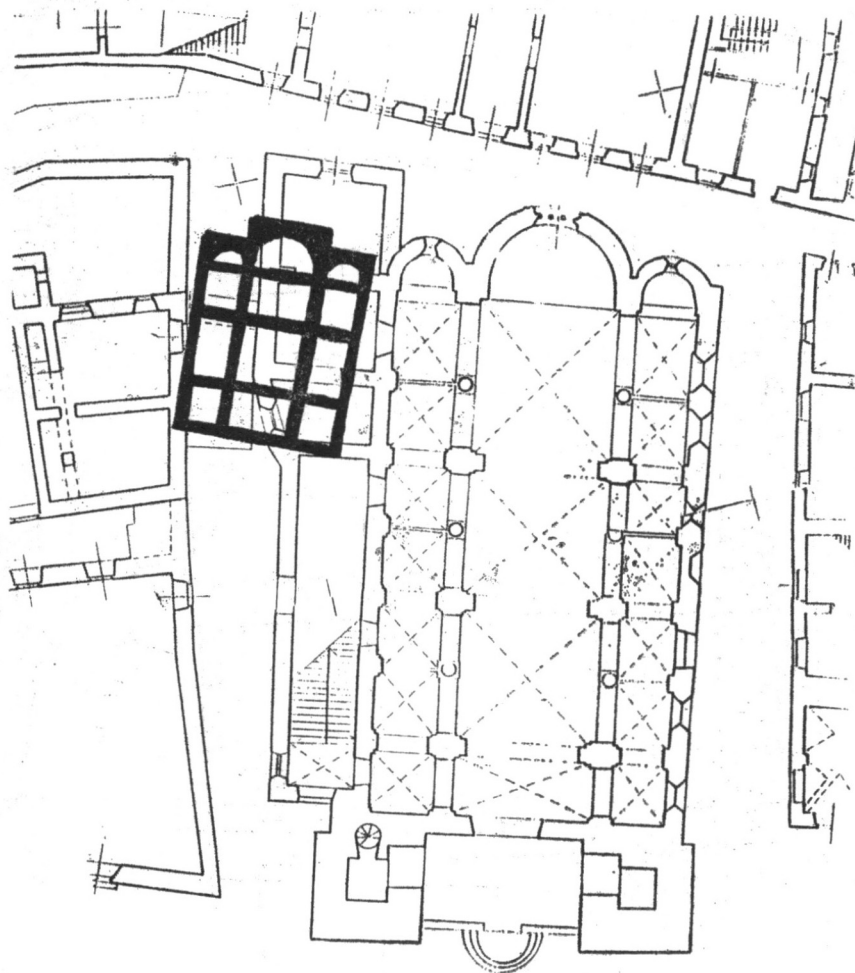
Nalaz sakralne građevine u obliku upisanog grčkog krsta, izvan gabarita sadašnje romaničke katedrale sv. Tripuna, identifikovane kao prvobitna crkva — martirij sv. Tripuna koga pominje Konstantin Porfirogenet, konačno je arziřešio nepoznanicu oko lokacije ove crkve, a s druge strane pokazao da su arheološka istraživanja svakog spomenika bitan preduslov za provjeru podataka pisanih izvora i za potpuniju njihovu valorizaciju.

Ranohrićanska bazilika ispod crkve sv Marije od rijeke (crtkano), tamno obilježeni sačuvani djelovi bazilike, krstionica u sjevernom brodu

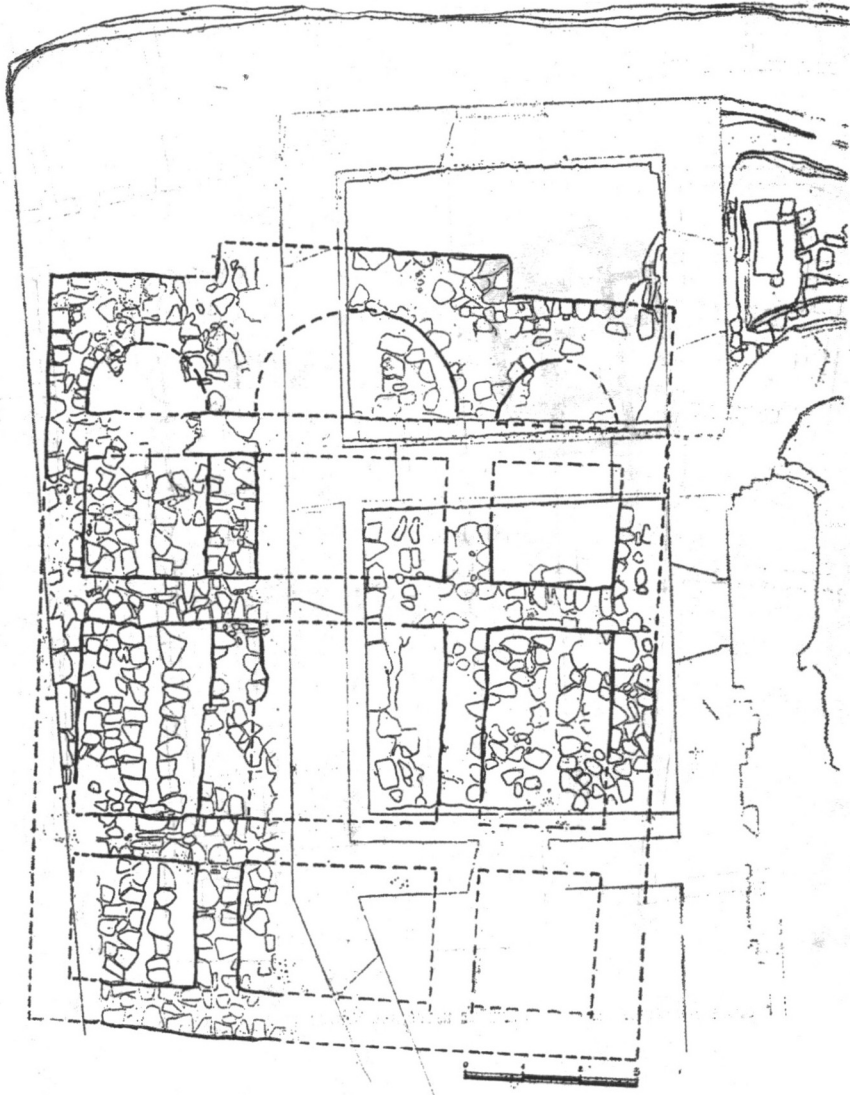

Položaj krstionice u sakristiji, šraflrani sačuvani djelovi bazilike

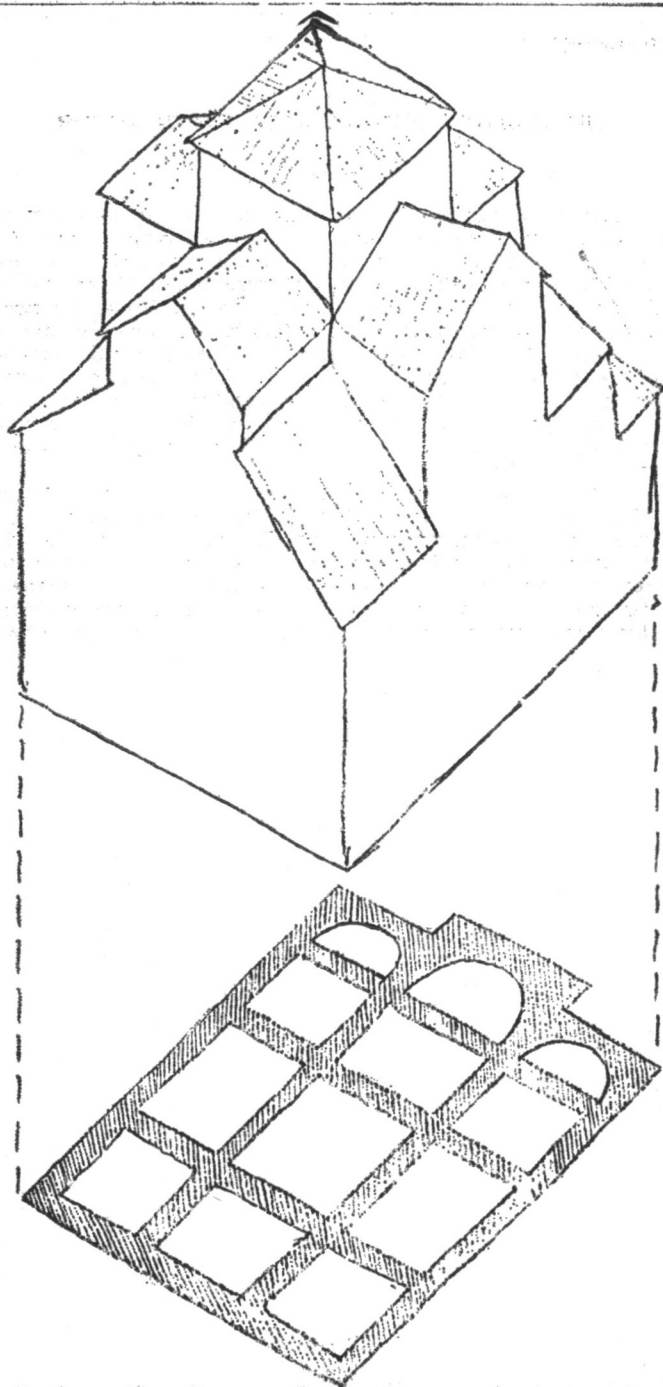

ODNOS PRVOBITNE CRKVE I ROMANIČKE KATEDRALE SVETOG. TRIPUNA U KOTORU.

Odnos prvobitne crkve i romaničke katedrale sv. Tripuna u Kotoru

Temelji prvobitne crkve — martirija sv. Tripuna

Pokušaj idealne rekonstrukcije izgleda prvobitne crkve.— martirija sv. Tripuna

Jovan J. Martinović

THE OLDEST SACRAL FACILITIES IN KOTOR

Summary

The results of archeological investigations at only two significant monuments in Kotor, conducted as protective excavations as a part of the static reconstruction and revitalization of those monuments after the earthquake of April 15, 1979, have shown that the underground of Kotor is extremely rich in finds that fit, as pieces of a mosaic, into the broad picture of historical events on the eastern coast of the Adriatic Sea, exactly in a period on which historical sources give very few, mainly insufficiently precise data.

The discovery of a baptistry with a cross-like basin in the apsidal part of the northern nave of the early-Christian basilica under the present St. Marija of Rijeka Church has lowered the threshold of our previous knowledge on the earliest history of the town of Kotor by three whole centuries, from the 9th to the 6th century.

The finding of a sacral building in the form of an inscribed Greek cross, out of the dimensions of the present Roman St. Tripun's Cathedral, identified as the original church — martyrion of St. Tripun that is mentioned by Konstantin Porfirogene, has finally solved the unknown fact relating to the site of this church, and on the other hand, it has also shown that the archeological investigations of each monument are an essential prerequisite for checking the data from written sources and for their more complete valorization.

⁷² U spoljnom zidu stepeništa za Relikvijar uzidana su tri natpisa ovih nasljednika: Mihaila iz 1205. godine, Sergija iz 1219. i Deodata iz 1254. godine.